

3 Racionální chování spotřebitele : maximalizace užítku, minimalizace výdajů

Spotřebitel si při nákupu komodit počíná tak, že svůj peněžní příjem o velikosti M rozdělí beze zbytku na nákup s komodit ($1 \leq s \leq n$), a to tak, aby dosáhl svého maximálního užítku. Jinými slovy : komodity kupuje v takových množstvích (ne však nutně všechny dostupné), aby požadované hladiny užítku dosáhl co nejlevněji. Bude tedy preferovat - při variantní možnosti dosáhnout hladiny užítku u^* různými kombinacemi komodit - takovou kombinaci, při níž celkový výdaj na pořízení všech užitek mu přinášejících statků (závisející zřejmě na množstvích statků a na jejich jednotkových cenách) bude nejmenší možný. Je tedy mj. zřejmé, že při jinak stejném příspěvku několika komodit k užítku (při shodných mezních užitečných těchto komodit) bude preferovat nákup komodity nejlevnější.

3.1 Formulace maximalizačního problému

Pokud tuto situaci zformalizujeme, dostáváme optimalizační problém řešící nalezení maxima

$$(3.1A) \quad \text{Max } u(x_1, x_2, \dots, x_n) \quad \text{za podmínky}$$

$$(3.1B) \quad \sum_{i=1}^n p_i x_i \leq M \quad \text{a podmínek nezápornosti}$$

$$(3.1C) \quad x_i \geq 0 \quad \text{pro všechna } i = 1, 2, \dots, n.$$

Z matematického pohledu jde tedy o úlohu nalezení vázaného extrému (maxima) obecně nelineární funkce na množině rozpočtového omezení $\sum_{i=1}^n p_i x_i \leq M$. Jak je známo, vzhledem k tomu, že omezující podmínka spolu s podmínkami nezápornosti proměnných (3.1C) představuje kompaktní (tj. omezenou a uzavřenou) množinu, nabývá jakákoliv spojitá a ve všech proměnných rostoucí nelineární funkce svého maxima na hranicích takovéto množiny.

Lze tedy rozpočtové omezení stejně dobře psát ve tvaru $\sum_{i=1}^n p_i x_i = M$.

Úloha uvedeného typu se standardně řeší s použitím Lagrangeova multiplikátoru. Při této reformulaci nabývá kriteriální funkce tvar

$$(3.2) \quad \text{Max } u(x_1, x_2, \dots, x_n) - \lambda \left(\sum_{i=1}^n p_i x_i - M \right),$$

kde λ je právě zmíněný Lagrangeův multiplikátor. S touto (hodnotou neznámou) veličinou se zachází obdobně jako s jinými proměnnými : v dalším ji budeme považovat za funkci implicitně závislou na „parametrech úlohy“ tzn. na cenách obsažených v cenovém vektoru $\mathbf{p} = (p_1, p_2, \dots, p_n)$ a na příjmu jednotlivce M .

Stejně jako v jiných extrémálních úlohách postupujeme dále tak, že jednotlivé parciální derivace extremalizované funkce $u(\mathbf{x}) - \lambda \left(\sum_{i=1}^n p_i x_i - M \right)$ ve vztahu (6) podle proměnných $x_1, x_2, \dots, x_n$ a λ položíme rovny nule. Po přeskupení členů dostaneme

$$(3.3A) \quad u_r = \lambda \cdot p_r \quad \text{pro } r = 1, 2, \dots, n \text{ (derivace podle } x_r \text{)}$$

$$(3.3B) \quad \sum_{i=1}^n p_i x_i = M \quad \text{(derivace podle } \lambda \text{)}.$$

Rovnice (3.3A) a (3.3B) jsou nutnými podmínkami k tomu, aby pro řešení optimalizačního problému existovalo řešení, tedy maximum. Povšimněme si, že těchto podmínek je právě stejný počet (tj. $n + 1$) jako je neznámých veličin modelu (velikostí poptávky po jednotlivých komoditách $x_1, x_2, \dots, x_n$ a λ).

V lineární situaci by se dalo očekávat, že řešení bude dáno jednoznačně. Zde však n vztahů (7A) nemusí být lineárními funkcemi, přičemž jejich tvar je závislý na specifikaci užitkové funkce u , v níž jako argumenty vystupují neznámé $x_1, x_2, \dots, x_n$.

Poznámka 1 Od typické úlohy matematického programování se řešený problém liší ve dvou směrech:

a) Tvar omezení (3.1B) je představován jedinou nadrovinou n -rozměrného prostoru (omezující množství komodit jen "shora")

b) Užitková funkce $u(x)$ bude mít zpravidla komplikovanější tvar, než je obvykle lineární funkce konvenčního problému lineárního programování a problém nalezení optima bude představovat zpravidla podstatně komplikovanější analytickou úlohu než tu, která může být řešena technikami matematického programování (např. simplexovou metodou).

Poznámka 2 *Jak patrně, v předchozím nerozlišujeme mezi důchodem spotřebitele a jeho výdajem vynaloženým na nákup užitek mu přinášejících komodit. V realitě se spotřebitel bude rozhodovat nejen podle příjmu aktuálního období, ale rovněž podle stavu svých úspor, možných půjček, jiných nutných výdajů v rozhodovacím období apod. V tomto smyslu je zřejmé, že příjem může být hodně vzdálen bezprostřední hotovosti v peněženke a bude silně záviset na tom, zda spotřebitel řeší „optimalizační problém“ nákupu potravin pro denní potřebu nebo nákladnějšího pořízení statku dlouhodobé spotřeby (např. campingového automobilu).*

Z podmínek (3A) tedy bezprostředně plyne, že v rovnovážné situaci (kdy se poptávka spotřebitele po jednotlivých komoditách při maximálním užitku přizpůsobí cenovým relacím) bude platit vztah

$$(3.4) \quad \lambda = \frac{u_1}{P_1} = \frac{u_2}{P_2} = \dots = \frac{u_n}{P_n}$$

Vztahy (3.4) představují soustavu podmínek nutných pro dosažení rovnovážného stavu. Vyjadřují požadavek, aby podíl mezního užitku kterékoliv komodity a její jednotkové ceny byl konstantní pro všechny uvažované komodity. Sekundárně je odtud vidět, že také veličina λ (uplatňující se jako Lagrangeův multiplikátor) je rovna právě těmto podílovým hodnotám. O rovnováze lze oprávněně mluvit tehdy, jestliže je dosaženo maximálního užitku při daném příjmu a dané množině relativních cen. Jakékoliv vychýlení z rovnováhy vede vždy ke snížení hodnoty užitku spotřebitelem pocíťovaného.

Jestliže tedy každé u_r představuje mezní užitek (úměrný v rovnovážné situaci ceně r -té komodity), můžeme veličině λ přisoudit interpretaci jako „mezní užitek peněz“ (který je ovšem také funkcí cen p_i , $i = 1, 2, \dots, n$ a důchodu M). Za těchto okolností pak platí pro podíl mezních užitků (tedy mezní míru substituce mezi r -tou a s -tou komoditou) vztah

$$(3.5A) \quad m_{rs} = \frac{u_r}{u_s} = \frac{P_r}{P_s} \quad \text{a podobně} \quad (3.5B) \quad m_{r\lambda} = \frac{u_r}{\lambda_s} = \frac{P_r}{1}$$

Na základě tohoto zjištění můžeme říci, že mezní míra substituce mezi r -tou a s -tou komoditou je v rovnovážné situaci rovna podílu jednotkových cen obou těchto komodit. Cenu p_r lze pak interpretovat jako mezní míru substituce mezi r -tou komoditou a penězi.

Maximalizační problém, tak jak byl představen vztahy (3.1), může být ovšem formulován i duálním způsobem. Maximalizace účelové funkce (3.1A) za podmínek (3.1B-C) má svou duální formulaci následujícím tvaru

$$(3.6A) \quad \text{Min } M = \sum_{i=1}^n p_i x_i \quad \text{za podmínky}$$

$$(3.6B) \quad u(\mathbf{x}) = u^0 \quad \text{opět při } p_i > 0 \text{ pro libovolné } i.$$

$$(3.6C) \quad x_i \geq 0 \quad \text{pro všechna } i = 1, 2, \dots, n.$$

Maximalizuje-li spotřebitel svůj užitek z komoditní kombinace při rozpočtovém omezení (3.1B), řeší v podstatě tentýž problém, jako je minimalizace jím vynaložených výdajů spojených pořízením komodit v množstvích, která zaručují dosažení užítku na požadované hladině u^0 . V tomto smyslu lze s plnou oprávněností mluvit o dvojici duálních úloh.

Dále, protože maximalizace užítku a minimalizace s tím souvisejících nákladů vedou k téže (optimální) volbě komoditních množství x_i (parametry úlohy jsou $\mathbf{p}$ a M), výdaj při prvé z úloh se musí rovnat minimálním nákladům v duálním problému. V původním problému představuje řešení soustava Marshallových poptávkových funkcí $g_i(M, \mathbf{p})$, zatímco v duálním problému jsou determinujícími veličinami - argumenty poptávkových funkcí - úroveň užítku u^0 a cenový vektor $\mathbf{p}$. Tyto poptávkové funkce minimalizující výdaje označíme $h_i(u, \mathbf{p})$ a jsou známy jako Hicksovy (také kompenzované) poptávkové funkce. Z interpretačního hlediska jsou charakteristické tím, že informují o tom, jak jsou poptávky x_i ovlivněny/kompenzovány cenami $\mathbf{p}$ (při pevném u).

Obě řešení dvou výše uvedených problémů musí být, přirozeně, táž. Proto lze psát

$$(3.7) \quad x_i = g_i(M, \mathbf{p}) = h_i(u, \mathbf{p}) \quad \text{pro } i = 1, 2, \dots, n.$$

Každé z těchto řešení přitom můžeme zpět dosadit do výchozího příslušného problému. V prvním případě obdržíme nejvyšší dosažitelný užitek, ve druhém případě nejmenší dosažitelné náklady. Lze tedy psát :

$$(3.8) \quad u = u(x_1, x_2, \dots, x_n) = u[g_1(M, \mathbf{p}), g_2(M, \mathbf{p}), \dots, g_n(M, \mathbf{p})] = \psi(M, \mathbf{p})$$

$$(3.9) \quad M = \sum_{k=1}^n p_k h_k(u, \mathbf{p}) = E(u, \mathbf{p})$$

Funkce $\psi(M, \mathbf{p})$ v (3.8) vyjadřuje maximální dosažitelný užitek (při pevně daném příjmu M a cenovém vektoru $\mathbf{p}$). Nazývá se **nepřímá užítková funkce** a může být definována vztahem

$$(3.10) \quad \psi(M, \mathbf{p}) = \text{Max}_x \left[u(\mathbf{x}); \sum_{k=1}^n p_k x_k = M \right]$$

Funkce $E(u, \mathbf{p})$ v (3.9) vyjadřuje minimální dosažitelný výdaj (při požadované úrovni užitku u^0 a vektoru cen $\mathbf{p}$). Nazývá se *výdajová funkce* a lze ji definovat vztahem

$$(3.11) \quad E(u^0, \mathbf{p}) = \underset{\mathbf{x}}{\text{Min}} \left[\sum_{k=1}^n p_k x_k ; u(\mathbf{x}) = u^0 \right]$$

Nepřímá užitková a výdajová funkce jsou vzájemně velmi úzce propojeny. Protože platí $E(u, \mathbf{p}) = M$, můžeme invertovat argument u , abychom dostali u jako funkci M a $\mathbf{p}$, což nám dá $u = \psi(M, \mathbf{p})$. Úplně obdobně inverze vztahu $u = \psi(M, \mathbf{p})$ povede přímo k relaci $E(u, \mathbf{p}) = M$. Obě funkce tedy obsahují v podstatě tutéž informaci (zapsanou jen pomocí jiných argumentů, byť $\mathbf{p}$ zůstává v obou).